

*Бийгелдиева Н.А.***МЕТАТЕКСТ – ТЕКСТТИН ӨЗҮНҮН АЙЛАНАСЫНДА АЧЫЛГАН НАТЫЙЖАЛАРДЫН КОНВЕРГЕНЦИЯСЫ***Бийгелдиева Н.А.***МЕТАТЕКСТ – КОНВЕРГЕНЦИЯ РЕЗУЛЬТАТОВ ОТКРЫВШИХСЯ ВОКРУГ САМОГО ТЕКСТА***N.A. Biigeldieva***METATEXT – THE CONVERGENCE OF RESULTS THAT HAVE OPENED AROUND**

УДК: 4 (075m)

Бул макалада метатекстке илимий-теориялык жактан анализ жүргүзүлдү. Металингвистика – тил илиминин жаңы багыты экендиги белгиленип, тексттин өзүнүн айланасында ачылган элементтердин жыйындысы катары көрсөтүлдү. Т.Сыдыкбековдун “Тоо балдары” романынын мисалында тексттин ички түзүлүшүнө жана саптардын арасына карата металык маалымат берилди. Талдоого алынган тексттин мазмунуна салыштырмалуу мүнөздөмө берилип, тилдин элементтери далилдүү талданды. Окурмандын көркөм чыгарманы жеткиликтүү түшүнүүсүнө өбөлгө болгон тил, кеп, текстти бири-бири менен тыгыз кароо, аларды инновациялык көз карашта таануу зарылчылыгы жаралды. Көркөм текстте кептин түрлөрү катышып, тилдин турмушта колдонулушу – кеп экенин, ал процесс катары бири-бири менен байланышкан өзгөчө системалык түзүлүшкө ээ болгондугу далилденди. Тил жана кеп системасынын өзгөчөлүгүн, мүмкүнчүлүгүн, карым-катышын, алардын натыйжаларын аныктоо үчүн текстти да бирдикте кароо керек.

Негизги сөздөр: металингвистика, метатекст, конвергенция, тил, кеп, текст, информация, инновация.

В данной статье проведен научно-теоретический анализ метатекста. Отмечено, что металингвистика – новое направление в языкознании, показаны элементы, открывающиеся вокруг самого текста. На примере романа Т.Сыдыкбекова «Тоо балдары» показана внутренняя структура текста, а также даётся метадачные внутри строк. Сопоставив содержание текста для анализа, проанализированы элементы языка. Язык, речь являются ясным представлением для читателя в художественном произведении, появилась необходимость познания с инновационной точки зрения рассмотрение текста в тесной связи с текстом. Доказано, что в тексте встречаются разные виды речи художественного текста, множественное применение языка в жизни, в качестве процесса охватывает особую системную структуру, связанных между собой. Текст следует рассматривать вместе, чтобы определить особенности, возможности, отношения языка и речевой системы и их последствия.

Ключевые слова: металингвистика, метатекст, конвергенция, язык, речь, текст, информация, инновация.

In this article, a scientific and theoretical analysis of the metatext is carried out. It is noted that metalinguistics is a new direction in linguistics, elements that open around the text itself are shown. On the example of T. Sydykbekov's novel “Too baldary” (Children of Mountain), the internal structure of the text is shown, as well as metadata inside the lines is given. Comparing the contents of the text for analysis, the elements of the language are analyzed. Language, speech are a clear idea for the reader in a work of art, there is a need for knowledge from an innovative point of view, consideration of the text in close connection with the text. It is proved that in the text there are different types of speech of the art test, the multiple use of language in life, as a process covers a special system structure which were interconnected. In order to determine differences, opportunities, the relationship of the language, speech system and their results, you need to consider the text in unity. The text should be considered together to determine the features, capabilities, relationships of language and speech system and their consequences.

Key words: metalinguistics, metatext, convergence, language, speech, text, information, innovation.

Азыркы учурда металингвистикалык изилдөөлөр адистердин көңүлүн өзгөчө бурган маселе болууда. Анын максатын металингвистика тармагындагы негизги түшүнүк болгон метатекстке илимий-теориялык жактан анализ жүргүзүү түзөт.

Металингвистика – адамдар тилди эмне үчүн колдонот, эмне жөнүндө сүйлөшөт, белгилүү лингвистикалык формаларды кантип колдонот, тил кеп маданиятынын бөлүмдөрү менен кандай карым-катышта болот ж.б. маселелерди окуп үйрөтүүчү тил илиминин бир багыты.

XX к. экинчи жарым жылдыгында метатекст түшүнүгүнө лингвисттер А.А. Потебня, Р.О. Якобсон, М.М. Бахтин, Ю.М. Лотман, Н.А. Воскресенская, Н.С. Ковалев, З.А. Ярыгина, В.Б. Кашкин, С.И. Ожегов, А.Вежицкая ж.б. кайрылышкан.

Металингвистика – тил илиминдеги жаңы багыттардын бири. “Мета” – грек сөзү, кыргыз тилине которгондо, “кийин”, “артына”, “арасында” деген маанини билдирет да, метатекстке илимий жактан анализ жүргүзөт.

Соңку мезгилде текстке болгон кызыгуу, тексттин табиятын ачып-түшүнүүгө болгон аракеттер бардык илимдерде болуп, ар бир илим өз объектисине, максат-милдетине жараша изилдөө иштерин жүргүзө баштады. Алардын ичинен, лингвистика, адабият таануу, психология, философия илимдеринин текстке болгон айрыкча көңүл бурууларын көрсөтүүгө болот. Текст (лат. *textum* – байланыш, бүтүндүк) – белгилүү бир информацияны туюндурган жана структуралык бүтүндүккө ээ болгон кептик чыгарма. Мындан улам текст сүйлөшүүнүн, пикир алышуунун натыйжасы, жыйынтыгы катары кабыл алынган кеп бирдиги экендиги түшүнүктүү болот.

Профессор С.Ж. Мусаевдин «Кеп маданиятынын маселелери» аттуу эмгеги кыргыз тил илиминде кеп маданияты багытында илимий-теориялык деңгээлде ар тараптан жана терең изилдөө иштерин жүргүзүүнүн башталыш этабын аныктай алды десек болот. Бул монографияда автор кеп маданиятына таандык негизги түшүнүктөрдү, коммуникативдик процесстеги жалпы улуттук, менталитеттик көрүнүштөр менен индивидуалдуу чыгармачыл көрүнүштөрдүн динамикасын, диалектикасын, андагы нормативдик-прагматикалык, логика-эстетикалык, тилдик-когнитивдик, этнолингвистикалык жагдайларды кыргыз тил илиминде алгачкылардан болуп ачып түшүндүргөн.

«Кеп – бул оозеки же жазуу түрүндө ишке аша турган конкреттүү текст, б.а. тилдин тикеден-тике текст аркылуу берилиши, жүзөгө ашырылышы. Тил – пикир алышуунун маанилүү куралы катары өзүнүн коомдук функциясын, коммуникативдик милдетин кептик бирдик – текст аркылуу гана аткаруу мүмкүнчүлүгүндө» [8].

Текстте адам баласынын сүйлөшүүсүнүн бүтүндөй өзгөчөлүктөрү, биз таанып билген жана таанып биле элек табият, белгилеринин баары камтылган. Демек, сүйлөшүүнүн негизги сырларынын жалпы жана жеке, универсалдуу жана индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн таанып-билүү үчүн текстти ар тараптан изилдөөгө алуу объективдүү зарылдык болуп саналат [7, 123-б.].

Тексттин эң негизги белгиси – кандайдыр бир информациянын өз алдынча темага, маанилик биримдикке ээ болуп турушу эсептелет. Информация мында ар кандай чаржайыт кабар, маалымат маанисинде эмес, белгилүү бир темага багытталып, маанилик бүтүндүккө ээ болгон, кабар, түшүнүк, атүгүл, эмоция

маанисинде айтылат. Ушундан улам текст информативдүүлүккө ээ болгон кеп бирдиги экендиги аныкталат. Информация эки түрдүү болот. Биринчиси – мазмундук-фактылык информация, экинчиси – мазмундук-концептуалдык информация. Анын биринчи түрү болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган окуя, кубулуш, процесс, факт ж.б. жөнүндө билдирүүнү камтыса, экинчи түр биринчи түрдөгү айтылгандарга карата автордук индивидуалдык мамилени, алардын турмуштагы маңыз-мааниси тууралуу билдирет [5].

Метатекст – тексттин өзүнүн айланасында ачылган элементтердин жыйындысы. Анын компоненттери тексттин өзү жөнүндө туура маалыматты кабылдоого көмөк көрсөтөт. Ал натыйжалардын конвергенциясы болгон практикалык иштерден жана ойпикирлерден туруп, окурмандарга, авторлого, адистерге багытталат. Ал – тексттин түзүлүшүнө, касиетине, структуралык закон ченемдерине анализ жүргүзгөн, ага баа берген текст [4, 362-365-бб.].

Метатекст автордук текстке ассоциативдүү катарды түзүү менен гана кошумча билдирүү жасайт. Анын семиотикага жана логикалык звеного карата өзүнө тиешелүү чеги болот, бул элементтер тексттин түрүнүн экинчи катарына таандык болот. Металык маалыматтар баштапкы автордук тексттин айрым бөлүктөрүнө гана кызмат кылат. Ал өзүнө тексттин мазмунун толуктап турган жалпы жана жеке ой жүгүртүүнү камтыйт [6, 93-96-бб.].

Анын белгилүү максаты – окурманга баштапкы тексттин маанисин тереңдеп ачып берүү. Метатексттин негизги предмети болуп, биринчиден, кейипкердин шарттуу түрдө реалдуулугу, экинчиден, чыгарманын жазылыш процесси эсептелинет. Ал азыркы адабият таануунун, лингвистиканын, семиотиканын, маданият таануунун категориясы да болуп саналат.

Метатекст – бул өзгөчөлөнгөн “эки текст”: метатекст жана референт жөнүндө текст (белгилүү бир маселе боюнча консультация берүүчү текст) [3, 402-421-бб.].

Металык маалыматтар алгач, окурманды текстти окууга даярдайт, автор жана анын өмүр таржымалы, чыгарманын жазылыш тарыхы ж.б. жөнүндө, б.а. “текстке карата түшүнүк берүүчү кошумча билдирүүнү” берет. Ал автордук тексттин тигил же бул бөлүмүндөгү татаалдыкты чечмелейт [10].

Текстке карата түшүнүк берүүчү кошумча билдирүү: *тексттин ички түзүлүшүнө карата кошумча билдирүү* (негизги тексттин саптарынын арасында); *тексттен сырткары кошумча билдирүү* (тексттен, параграфтан, бөлүмдөрдөн сырткары); *саптардын арасында* (тексттин алдынкы беттериндеги

саптардын арасына) **кошумча билдирүү** деп бөлүнөт.

Тексттин ички түзүлүшүнө карата жана саптардын арасында кошумча билдирүү кыска берилүү менен автордук тексттеги негизги ойду толук камтыйт. Ал эми тексттен сырткары кошумча билдирүүдө кеңири маалымат берүү мүмкүнчүлүгү бар, себеби ал автордук тексттен сырткары жеке ой жүгүртөт.

Текстке карата түшүнүк берүүчү кошумча билдирүү: тарыхый-графикалык типте (тарыхый даталар, окуялар, каармандар ж.б.) маалымат берүү, географиялык атоолорду чечүү, маданий, көркөм, адабий мүнөздө билдирүү жасоо, автор эскерген маданияттын, илимдин ж.б. ишмерлерди тааныштыруу, адабий терминдерди чечүү, тексттеги каармандар, илимий түшүнүктөр, башка автордун чыгармаларынан интертекстуалдык тактар, автордук неологизмдер ж.б. жөнүндө маалыматтарды талдоо укугуна ээ [10, 179-184-бб.].

Текст – коммуникативдик кызмат аткарган өз алдынча темага, маанилик-структуралык жана коммуникативдик биримдикке ээ тилдик-кептик бирдик [8, 186-б.]

Төмөндө, кыргыз элинин залкар жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбековдун “Тоо балдары” романынын мисалында тексттин ички түзүлүшүнө жана саптардын арасына карата металык маалымат беребиз.

...Окуу-тарбия ишин жакшыртууда Сабырдын жолунда көп кыйынчылыктар, тоскоолдуктар болду. Өзгөчө өз оюнан кайра тартпаган, бирөөдөн кеңеш укканды сүйбөгөн, насаат-накылга өзү эле бай болгон Омор акенин кежирлиги болду. Көңүлүнө бир нерсе толбосо, кургак насаатка анын көнбөстүгүн билген Сабыр, Омор акеге Аскардын күндөлүгүн окуп берет. Эскилик, жеңилүү – Омордо, жаңылык, жеңиш – Сабырда. Жаңы акырындык менен эскини сүрүүдө, жеңүүдө. Бирок, эски да тез жыгылбайт, тырмышат. Сабыр илимге, окууга болгон мамилеси менен гана эмес, өзүнүн жүрүш-турушу менен да Оморго таасир этет. Аскар менен Орусбек жашташ, бирдей курактагы балдар. Алардын мектеп тарбиясы да ар башка.

Аскардын күндөлүгү мындай башталыптыр: “Эгерде мен беш түрдүү тилди билсем, беш жагымдан беш терезе ачылып, дүйнөнү беш жагымдан терең таанып отургандай болор элем”.

Көркөм текстте тилдик система өз ичинен бири-бири менен тыгыз байланышкан, бири экинчиси менен шартташкан, өз ара карым-катышын камсыз

кылган эрежелерге баш ийген лексикалык, грамматикалык (морфологиялык, синтаксистик), стилистикалык бирдиктерден турду.

Лексикалык: тил, беш, жак, дүйнө, дүйнөнү беш жагымдан терең таануу, беш жагымдан чоң-чоң беш терезе ж.б. күндөлүк турмушта колдонулуучу сөздөрдөн, сөз айкаштарынан алынды.

Грамматикалык: Текстте көп багыныңкылуу байланыштагы татаал сүйлөм кезикти.

... Эгерде мен беш түрдүү тилди билсем (эмне болсом? шарттуу б.с), беш жагымдан беш терезе ачылып (кантип? сыпат б.с.), дүйнөнү беш жагымдан терең таанып отургандай болор элем (баш сүйлөм).

Стилистикалык: Кейипкердин ички дүйнөсүн берүү үчүн жазуучу көркөм сөз каражаттарын туура тандап алган. Көркөм каарман чындыктан алынган, айкын мүнөзгө ээ. Текст көркөм стилде жазылган. Демек, бул стиль окурманга каарман аркылуу эстетикалык таасир этип, табитин калыптандыруу максатына ээ болду. Көркөм стилге мүнөздүү образдуу, көркөм боёкчолуу сөздөр колдонулду. Айтылуучу ой элпек тил менен эркин, элестүү берилди.

Көркөм текстте (“Тоо балдары” романынын мисалында) **кептин түрүнөн:** ички, сырткы (оозеки, жазуу), диалог, монолог; **кептин тибинен:** баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү; **кептин стилинен:** сүйлөшүү, көркөм; **кептин жанрынан:** айтып берүү, билдирүү, жазуу катышып, тилдин практикада, турмушта колдонулушу – **кеп** экенин, ал процесс катары бири-бири менен байланышкан өзгөчө системалык түзүлүшкө ээ экендиги далилденди.

Тил, кеп системасынын өзгөчөлүгүн, мүмкүнчүлүгүн, карым-катышын, алардын натыйжаларын аныктоо үчүн **текстти** да бирдикте кароо керек.

Жогоруда талдоого алынган текст көркөм булактан алынды, анын мазмунуна салыштырмалуу мүнөздөмө берилип, тилдин элементтери далилдүү талданды, оозеки жооп берүүдө көркөм мүнөздө айтылды, окурмандын көркөм чыгарманы жеткиликтүү түшүнүүсүнө өбөлгө болгон тил, кеп, текстти бири-бири менен тыгыз кароо мүмкүнчүлүгү келип чыкты.

Мындан тил, кеп, текстти инновациялык көз карашта таануу зарылчылыгы жаралат. Тилдик инновация: тексттин мазмунундагы тилдик системаны биринен-бирине өтүүчү система катары кароо; тилдин бөлүмдөрүн бири-бири менен комплекстүү түрдө карым-катышта кароо; тил, кеп, текстти биримдикте кароо ж.б.

Кептик инновация: кептин мазмундук бөлүктөрүнүн ички байланышын аныктоо; тил, кеп, тексттик байланышты түзүү; кептин оозеки, жазуу түрүнө, кеп маданиятына, тилдин бардык каражаттарынын пайдалана алуу менен адабий тилге ээ болуу; автордун чыгармасынан окурмандын белгилүү бир жыйынтык чыгаруусу ж.б.

Тексттик инновация: көркөм текстте убакыт функциясын (ретроспекция жана проспекция) аныктоо; автордук текстке ассоциативдүү катарда кошумча билдирүү жасоо; тексттин мазмунун толуктап турган металык маалыматтарды берүү; жеке ой жүзгүртүүгө ээ болуу ж.б. [2, 163-б.].

Тил – коомдук-социалдык көрүнүш, пикир алышуунун негизги куралы катары кызмат кылган өзүнчө бир система. Тилди биз кеп түрүндө гана байкай алабыз, тил кеп түрүндө гана, кеп айтымы – текст түрүндө гана бизге жетет [8].

Метатекст – металингвистикалык изилдөөнүн башаты, автордук текстти толук түшүнүүнүн жолу.

Адабияттар:

1. Бийгелдиева Н.А. Кыргыз тилинин системалуу курсунда окуучулардын байланыштуу кебин өркүндөтүүнүн илимий-методикалык негиздери. [Текст]: педагогика илим. кандидаты ... дис. автореф. / Н.А.Бийгелдиева. – Бишкек, 2012. – 21 б.
2. Бийгелдиева Н.А. Байланыштуу кепти окутуунун методикалык окуу куралы. – Бишкек, 2014. – 163 б.
3. Вежбицкая А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. М., 1978. С.402-421.
4. Воскресенская Н.А. Функция переводческого метатекста (на материале предисловия Э. Шаррьера к французскому переводу “Записок охотника” // Вестник Нижегород. ун-та им. Н.И. Лобачевского. – 2014.- №2 (2). – С. 362-365.
5. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Изд. 5-е, стереотипное. М.: КомКнига, 2007.
6. Ковалев Н.С., Ярыгина З.А. Метатекстовые и модальные компоненты в современном учебном тексте: опыт структурно-функциональной характеристики // Известия Волгоград. гос. пед. ун-та. – 2012. №4. – С. 93-96.
7. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери: Окуу куралы. – Б.: Бийиктик, 2005. – 144 б.
8. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери [Текст] / С.Ж. Мусаев. – Бишкек: [Б-сыз], 1993.
9. Мусаев С.Ж. Тексттик лингвистика. Ысык-Көл унив. жарчысы. №5. –2001. 186-б.
10. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: 1995.
11. Остапенко Д.И. Особенности переводческий предисловий и примечаний как видов метатекста // Известия Юж. федер. ун-та. Филол. науки. – 2012. – № 2. – С. 179-184.